

## КОЛОРАТИВНІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ФІТОНІМИ (порівняльно-історичний аспект)

Пашенко О. М.

*Київський національний лінгвістичний університет*

Стаття присвячена дослідженню формування колоративних східнослов'янських фітонімів. У статті встановлено напрями семантичних переходів у структурі праїндоевропейських основ на різних історичних етапах їхнього розвитку. Охарактеризоване на матеріалі семантики фітонімічної лексики східнослов'янських мов етимологічне співвідношення їх з праслов'янськими словоформами.

*Ключові слова:* праслов'янська словоформа, семантичні зміни фітонімів, колоративні фітоніми.

The article is dedicated to the investigation of formation the East-Slavonic phytonyms of colour. The article establishes the directions of semantic transitions in the structure of the Proto-Indo-European foundations at different historical stages of their development. The etymological correlation with the Slavic word forms, which is characterized by the semantics of the phytomic vocabulary of the East Slavic languages.

*Key words:* phytonyms of colour, proto-Slavonic word forms, semantic transformations of plant names.

У зв'язку з активізацією розвитку порівняльно-історичного і типологічного мовознавства у вивченні індоєвропейських, зокрема східнослов'янських, мов спостерігається тенденція до комплексного аналізу системних параметрів їх структури з подальшим виявленням у них спільного та окремого для кожної мови. Зокрема, перед сучасними етимологічними студіями постають завдання визначення загальних принципів історичної семантики. Особливо важливим є посилене увагу дослідників до інтерпретації семантичних трансформацій у лексичній будові східнослов'янських мов. Тут досліджуються передусім спільні тенденції розвитку семантики з позицій їх діахронічної експертизи в численних історико-етимологічних працях М. Фасмера, О. М. Трубачова, О. С. Мельничука, Р. В. Болдирева та ін.

Надзвичайно вагомими є дослідження тематичних мікроареалів в організації лексичної структури на різних етапах її становлення, у яких по-різному віддзеркалюється динамізм семантичних процесів. Одним з таких утворень є ботанічна номенклатура, своєрідно представлена в різних регіонах Східної Славії. До цього часу цей шар лексики, зокрема колоративні східнослов'янські фітоніми, можна вважати ще недостатньо дослідженими. Саме і цих позицій поза сумнівом є **актуальність** статті.

Плідним напрямом у працях, які присвячені утворенню східнослов'янських фітонімів, є аналіз символічної конотації назв лікарських рослин [7; 11 та ін.], семантики ботанізмів, їх психолінгвістичних властивостей [21], стилістичних й словотвірних особливостей [24]; розглянуто також різні тематичні групи назв рослин [14; 19 та ін.], семантичну деривацію фітонімів [13], семантичні моделі їхнього утворення [5; 24], мотивації назв рослин [16; 23]. Також досліджуються фітоніми в окремих мовах [8, 22 та ін.], зокрема в російській [20, 25 та ін.], білоруській [10, 12 та ін.], серболужицьких мовах [3, 18], сербській та хорватській мовах [15].

Досить ґрунтовно подано матеріал в “Этимологическом словаре славянских языков” за ред. О. М. Трубачова. На думку самого автора словника, його завданням було піти далі у вивченні стародавнього (праслов'янського) лексичного фонду слов'янських мов і дати відповідь на питання, як названий праслов'янський фонд об'єднує, а також – як він роз'єднує слов'янські

мови з їх історичним членуванням на три групи [26, I, с. 2]. Досліджуючи етимологію термінів рослинного світу за матеріалами цього словника, робота над яким тривала близько 40 років, можна констатувати певний поступ в організації та викладенні дослідницьких даних і характері їхніх підсумків. Якщо на сторінках перших томів фіксувалася увага на споріднених слов'янських коренях до кожного фітоніма, давалися посилання на різні погляди з приводу етимології назви рослини і короткий словотвірний висновок, то дані останніх випусків дають, крім більш широкої бази спільнокореневих слов'янських відповідників, детальніший огляд думок спеціалістів на походження того чи того фітоніма і розгорнуте обґрунтування найбільш слушного висновку, а також, що найбільш для нас важливо, формули семантичних переходів при формуванні фітонімічної лексики і зростання кількості праіндоєвропейських основ (коренів), що мотивували аналізований термін (див. напр.: *\*berstь* “берест”, *\*berza* “береза”, *\*obrěxь* “горіх”) [26, I, с. 71–73].

Серед лексикографічних джерел дослідження фітонімів особливе місце займає “Етимологічний словник української мови” в чотирьох томах. Це зумовлено специфікою подання етимологічної інформації в ньому. Зокрема, назви рослин тут наводяться поданням паралелей з різних слов'янських мов та з обов'язковим зазначенням праслов'янського кореня. Більшість фітонімів подано із вказівкою на їхнє індоєвропейське джерело. Низка ботанічних лексем має пояснення розвитку свого семантичного складу, як-от: *дуб* “низько розташована місцевість” – “долина” – “волога долина, поросла лісом” – “ліс” – “дерево” – “найбільш звичайне дерево, дуб” [6, II, с. 137].

Беручи до уваги численні етимологічні дослідження праіндоєвропейських праформ, не можна залишити осторонь проблеми визначення поняття основа (корінь) в компаративістиці тим більше, що в даній роботі їх семантика є базовою. Слід відзначити багатоаспектність тлумачень терміна *праіндоєвропейська основа (корінь)*, про що свідчить дослідження цієї проблеми із самого початку існування порівняльно-історичного вивчення індоєвропейських мов. У зв'язку з цим виявляється доцільним виділити три основні напрями в розробленні цієї проблеми.

Представники першого напрямку, серед яких передусім європейські семітологи, відстоюють формальний погляд на праіндоєвропейську основу (корінь). Основні проблеми, що тут вирішувалися, зосереджено на їхньому фонетичному складі, зокрема якості голосного та систематизації консонантів. Суттєвим недоліком такого підходу є нехтування змісту морфеми, що ускладнювало розв'язання теоретичних проблем омонімії і полісемії.

Особливістю другого напрямку теоретичних досліджень є аналіз семантичної характеристики прадавніх основ (коренів) і їх формально граматичного вираження. Ці основні вихідні принципи значною мірою вже були представлені в традиціях індійських граматистів. Основоположники порівняльної граматики індоєвропейських мов перебували під сильним впливом давньоіндійського визначення кореня як нерозкладеного звукового комплексу, що має єдине, хоча і досить широке лексичне значення.

Недостатньо розробленим на цей час залишився третій, семантичний напрям, що надає перевагу семантичним змінам у структурі праіндоєвропейських етимонів. Час від часу деякі етимологи і компаративісти, займаючись етимологічним аналізом, зосереджують увагу “на реальних словах, а не фіктивних коренях” [15, с. 27–28]. Результатом незадовільного розв'язання проблеми праіндоєвропейської праформи до цього часу є відмова деяких дослідників від оперування термінами “корінь” та “основа” і заміна їх словами “праформа”, “етимон” та ін. Так, у сучасних етимологічних дослідженнях індоєвропейських мов по-різному представлена семантична парадигма праіндоєвропейської основи (кореня) через те, що до цього часу лише частина індоєвропейських мов проаналізована з позицій історико-етимологічних рішень, що зумовлено передусім рівнем розвитку історико-етимологічних досліджень певної

мови або певної групи мов; дотепер спостерігається надзвичайно велика різноманітність у наявності досліджень усіх ярусів мовної системи, особливо там, де йдеться про т. зв. топонімічні або антропонімічні мови, такі, як венетська, аланська, фригійська, фракійська, скіфо-сарматські, дакомізітські мови та іллірійська група мов.

Отже, недостатність та обмеженість відомого мовного матеріалу в багатьох регіонах індоєвропейського мовного ареалу та нерівномірна вивченість усіх індоєвропейських мовних груп спричиняють певну непослідовність у різних етимологічних дослідженнях, передусім в етимологічних словниках, інтерпретації та визначення семантичної парадигми праіндоєвропейської основи (кореня). Така ситуація віддзеркалюється в семантичній інтерпретації реконструйованих праіндоєвропейських основ (коренів) у словниках [4; 26 та ін.]. Тому, зважаючи на неоднозначність термінів, що позначають результати етимологічної реконструкції сучасними етимологічними словниками, у цьому дослідженні прийнято вживати варіант поняття *основа* (*корінь*) як умовне позначення праслов'янських та індоєвропейських праформ, семантична структура яких стала базовою для утворення східнослов'янських фітонімів.

У нашій статті розглянуто східнослов'янські фітоніми, мотивовані праіндоєвропейськими відад'єктивними основами (коренями). Відад'єктивні східнослов'янські фітоніми було утворено на базі праіндоєвропейських основ (коренів) із значеннями узагальнених ознак і властивостей. Поняття ознаки і властивості, що виражають прикметники, включають різноманітні значення. Вони становлять кілька підгруп за значеннями кольору, форми, стану та розміру. Уважаємо за доцільне розглянути докладніше кожну підгрупу відад'єктивних східнослов'янських фітонімів, зокрема підгрупу праіндоєвропейських основ (коренів) на позначення кольору. Досить продуктивними щодо утворення східнослов'янських фітонімів стали праіндоєвропейські відколаративні основи (корені): \*albho – “білий”, \*bherēg – “світлий”, \*bhol- // \*bhel – “білий”, \*ēg-b(h)-, \*ōg-b(h)- – “темний” або “червоний”, \*gholt-, \*ghel – “жовтий, жовто-зелений”. Ознака за кольором стала основною у формуванні назви рослин, причому деривативний спосіб виявився для них однаковим. Оскільки у процес найменування рослин залучаються їхні певні ознаки і ознака за кольором є однією з найактуальніших, то кількість відколаративних фітонімів виявилася найбільшою з відад'єктивних назв рослин (105 фітонімів). Номінація ряду рослин за їхнім кольором також вкладається у формулу *ознака → носій ознаки → назва за носієм ознаки*. Так, праіндоєвроп. \*albho – “білий” трансформувалася у праслов'янську назву \*olbodь // \*elbedь // \*elbedь “лебідь”, що становить семантичну паралель “колір” – “птах”. На цій паралелі утворилася низка фітонімів: укр. [лебідка] “материнка звичайна, *Origanum vulgare* L.”, [лебьодка] “тс.”; рос. [лебедка]; білор. [лябёдка] [26, III, с. 19]. Інші назви, що входять до цієї семантичної групи, були утворені теж за ознакою “колір”: укр. лобода “*Chenopodium* L.; лутига; лобода”, [лобідка] “лутига садова”, лободина “стеблина лободи”, [лободиця] “лобода”; рос. лебеда “лутига, лобода”, [лобода, лобуда] “тс.”; білор. лябьда “лобода”, лябеднік “лутига” [6, III, с. 276]. Назви зумовлені зовнішнім виглядом листя, ніби притрушеною білим пилком (особливо в лободи білої). Семантичну паралель становить “лобода” – “білити” – “білий”.

Продовжуючи перелік відколаративних фітонімів, розглянемо ті, що були утворені від праіндоєвроп. \*bherēg – “світлий”. Ця основа (корінь) у праслов'янську добу видозмінилася в \*berza < \*berga “береза”, первісне значення назви дерева – “світла, біла”: укр. береза, “березове дерево”, [березина] “березняк”; рос. берёза; білор. бяроза “тс.”. Семантичний розвиток вкладається в схему: *ознака → назва за ознакою*.

На думку авторів ЕСУМ [6, I, с. 171–172], назви рослин, що були утворені від праіндоєвроп. \*bherēg – світлий”, праслов. \*berza < \*berga – результат зближення з основою береза, деетимологізованої давнішої назви, відбитої в укр. березка “повій, *Convolvulus arvensis* L.”, “повитиця, гірчак повійковий; гірчак перечний; горошок бульбастий; гадючник шестипелюстковий”, [берестень] “повій; берізка “тс.”, [бірузки] “повій”; рос. березка “повій;

грушанка”; [берлогза]” гірчак повійковий”; білор. *бярэзка* “повій; гірчак”; *бералёзга*, “тс.”. За характерною ознакою (колір квітів) сформовано також фітоніми від праїндоевроп. \*bhol- // \*bhel – “білий”, праслов. \*bělъ, очевидно, з \*bēl – як результат подовження ě в давнішому \*bēl- або з \*bhoilos < \*bholios “білий”; укр. [білавка] “стокротка”, [білило] “зірочник ланцетовидний”, [білина] “королиця, ромен”, білиця “юриня”, [білка] “тс.”, [білочка] “юриня”, [більок] “віхалка гілляста”, [білявка] “стокротка”, [білячка] “бурачок, білоцвіт”, [біль] “гикавка”; рос. [белица] “королиця”, [белик] “тс.”; білор. *бяльок* “віхалка”. Всі ці назви рослин зумовлені білим кольором рослин пор.; білор. [белаквет] “королиця”, [белач ляхаўка] “тс.” [26, III, с. 79–81].

У ряді випадків праїндоевроп. \*bhol- // \*bhel – “білий” мала ускладнений характер розвитку, що виявилось в тому, що спочатку утворилася назва *болото* (місцевість), а потім – назви рослин за цією місцевістю (укр. [болотник] “багно, *Ledum palustre* L.; андромеда; торфник гостролистий; мохнаток”, [болотнина], [болотниця] “глейхцерія; торфник”, [болотнянок] “перстач гусячий”, [болотнянок] “тс.”; “жовтець болотний”, [болотяник] “багно”, [болотянка] “глейхцерія”, [болох] “жовтець болотний”) – похідні утворення від *болото*: всі вони репрезентують назви болотяних рослин [6, I, с. 226]. Семантичний розвиток праїндоевроп. \*bhol- // \*bhel – “білий” відбувався за моделлю: *ознака* → *місце зростання* → *назва за місцем зростання*.

Очевидно, праїндоевроп. \*ǵē-b(h)-, \*ǵō-b(h) первинно позначала темний або червоний колір, чим дала базу для номінації низки рослин за цим кольором, а також не виключено, що з кольором неоднорідним, строкатим. На думку О. Б. Ткаченка [6, II, с. 570], праслов. \*ǵębina, \*ęębina, \*ęębina або – з іншим ступенем вокалізму – \*ǵębina, що похідні від праслов. \*ǵębъ “куріпка; горобина”, \*ǵębъ, \*ęębъ “тс.”, дали основу таким сучасним назвам: укр. *горобина* “*Sorbus* L.”, [гораб, горба, горбина, горєбина, гороба, грабина, ворбина, воріб, вербина, орабина, орабіна, ореб, оробина, оряба, орябіна, ріба, рябіна, рябка, храбіна, ярабіна] “тс.”; рос. *рябина*; білор. *рабіна*, [гарабіна; арабіна, ярабіна, верабіна] “тс.”. Усі ці ботанізми позначають рослини, що відрізняються строкатістю, тому семантична модель утворення цих назв має виглядати таким чином: *ознака (колір)* → *назва за ознакою*.

Подібним чином утворено східнослов'янські фітоніми від праїндоевроп. \*ǵhel – “жовтий”. Цей процес проходив стадію через праслов. \*z<sup>h</sup>ltъ “жовтий”, внаслідок чого утворився ряд назв рослин: укр. *жовтило* “роман фарбувальний, *Anthemistinctoria* L.”, [жовтільниця] “скабіоза”, [жовтух] “сонцєцвіт”, [жовтушка] “цмин, кульбаба”, [жовтюшка] “тс.”, *жовтушник*, *жовтяниця*, [жовточниця] “тс.”, [жовтянка] “підмаренник справжній”; рос. *желтушник* “жовтило”, [желтушка] “жовтило”; білор. *жаўтушнік*, [жаўтушка] “тс.”; укр. *жовтець* “тс.”. Усі ці назви рослин зумовлені жовтим кольором квіток. У цьому разі динаміка деривації є досить прозорою: *ознака (колір)* → *назва за ознакою*.

У низці назв ця сама основа (корінь) \*ǵholt-, \*ǵhel- – “жовтий, жовто-зелений”, первісне значення якої, очевидно, було “блискучо-жовтий”, видозмінившись у праслов. \*zolto “золото”, стала базою для метафоричних найменувань рослин за схожістю забарвлення із золотом: укр. [золотень] “золотень жовтий, *Asphodelus luteus* L.”, [золотачка] “жовтяниця черволиста”, [золотячка, золотозіль] “тс.”, [золотень] “смородина золотиста”, [золотник] “перстач, герань криваво-червона; перстач золотистий; парило звичайне; золототисячник; родовик лікарський; ромашка лучна; злотоцвіт; повитиця льонова”, [золотниця] “плакун верболистий”, [золоточник] “золотушник звичайний”, [золотуха] “тс.”, *золотушник* “тс.”; рос. *золотарник* “золотушник”, *золотник* “перстач; золототисячник”, *золотушник*, *златник* “золотень”; білор. [златнічок] “герань криваво-червона”, [сумнік залацісты] “золотушник” [6, с. 203]. Таким чином, схема семантичної трансформації цієї підгрупи ускладнюється ступенем праслов. \*zolto і виглядає так: *ознака (колір)* → *метал* → *колір* → *назва за кольором*.

Отже, вісім праїндоевропейських відколоративних основ (коренів), які утворили 105 східнослов'янських фітонімів, субстантивувалися в праслов'янську епоху, активізувавши

сему “носії ознаки”, яка послугувала підґрунтям для найменувань фітонімів. Праїндоевропейські основи (корені) на позначення кольору розвивалися за такими семантичними моделями: *ознака* → *назва за ознакою*; *ознака* → *носії ознаки* → *назва за носієм ознаки*. Моделі *ознака (колір)* → *метал* → *колір* → *назва за кольором*, *ознака* → *місце зростання* → *назва за місцем зростання* є різновидами основної моделі.

Таким чином, дослідження процесів формування ботанічної номенклатури, що походить з указаних джерел, дозволяє стверджувати, що процес називання об’єктів, які оточують людину (у цьому разі – рослинного світу) ураховує взаємодію рослинного світу з людиною: сприйняття, використання його людиною, вплив на людину та ін.

### Література

1. Болдирев Р. В. Праслов’янська мова й індоєвропейська етимологія // Наука і освіта : зб. наук. пр. – К. : Хрещатик, 1997. – С. 112–120.
2. Мазуркевич Л. В. Лексика флори і фауни в сербо-хорватском языке (сопоставительно с русским и украинским) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.03 / Л. В. Мазуркевич. – М., 1988. – 17 с.
3. Адаменко С. Л. Серболужицька ботанічна номенклатура: її формування та специфіка (на матеріалі назв лікарських рослин) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.03 / С. Л. Адаменко. – Львів, 1999. – 208 с.
4. Български етимологичен речник / Съст. В. И. Георгиев, И. Заимов, Ст. Илчев. – София : БАН, 1971–2002. – Т. 1–6.
5. Довбня Л. Е. Семантична трансформація спільнослов’янських слів в російській та українській мовах : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Л. Е. Довбня // 10.02.02. – К., 1993. – 209 с.
6. Етимологічний словник української мови : В 7-ми т. // За ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1982–2004. – Т. 1–4.
7. Зайковская Т. В. Растения в языковой картине мира русских, румынских и болгарских / Т. В. Зайковская // XII Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации “Языковое сознание и образ мира” // Ред. Григорьев А. А. и др. – М., 1997. – 180 с.
8. Закревская Я. В. Украинское диалектное словообразование в ареальном аспекте (Субстантивная суффиксация) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.02 / Я. В. Закревская. – Львов, 1984. – 55 с.
9. Иванов В. А. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (древний период) / В. А. Иванов, В. Н. Топоров. – М. : Наука, 1965. – 246 с.
10. Казаченок Т. Г. Огородная и садовая лексика в старобелорусском языке (на материале письменных памятников XV – XVII вв.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Т. Г. Казаченок. – Минск, 1976. – С. 13–14.
11. Калько В. В. Когнітивно-ономасіологічний аналіз назв лікарських рослин в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / В. В. Калько. – Одеса, 2003. – 20 с.
12. Киселевский А. И. Образование ботанической терминологии в белорусском языке : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.03 / А. И. Киселевский. – Минск, 1962. – С. 7–15.
13. Козловская М. М. Семантическая деривация как источник новых обозначений (на материале словарей новых слов и значений) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.19. – Минск, 1995. – 21 с.
14. Коломієць В. Т. Семантична мотивація українських назв рослин / В. Т. Коломієць, А. М. Шамота // Мовознавство. – 1979. – № 4. – С. 20–25.
15. Макаев Э. А. Реконструкция индоевропейского этимона / Э. А. Макаев // Вопр. языкознания. – М., 1967. – № 4. – С. 26–33.
16. Манакин В. Н. Содержание и принципы контрастивной лексикологии близкородственных языков : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01, 10.02.02 / В. Н. Манакин. – К., 1994. – 366 с.

17. Мартынов В. В. Становление праславянского языка по данным славяно-язычных контактов / В. В. Мартынов. – Минск : Наука и техника, 1982. – 44 с.
18. Марченко Т. Я. Типи словотвору українських і сербських назв рослин / Т. Я. Марченко // Матеріали III – IX наукових читань, присвячених пам'яті професора І. Ковалика. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – С. 102–103.
19. Меркулова В. А. О некоторых принципах этимологии названий растений / В. А. Меркулова // Этимология. – М. : АН СССР, Ин-т рус. яз., 1964. – С. 72–87.
20. Меркулова В. А. Очерки по русской народной номенклатуре растений. Травы, грибы, ягоды / В. А. Меркулова. – М. : Наука, 1967. – 257 с.
21. Подолян І. Е. Національна специфіка семантики фітонімів в українській, англійській та німецькій мовах : автореф. дис ... канд. філол. наук: 10.02.17 / І. Е. Подолян. – К., 2000. – 20 с.
22. Сабадош І. В. Формування української ботанічної номенклатури / І. В. Сабадош. – Ужгород : Ужгор. держ. ун-т, 1996. – 189 с.
23. Сердюк А. М. Мотиваційна основа назв рослин у первинному і вторинному семіозисі (на матеріалі української, російської, німецької та французької мов) : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / А. М. Сердюк. – К., 2002. – 20 с.
24. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології / Л. О. Симоненко. – К. : Наук. думка, 1991. – 150 с.
25. Чинок Е. И. Номинация ягод и ягодных растений в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Е. И. Чинок. – К., 1985. – 24 с.
26. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под. ред. О. Н. Трубачева. – Вып. 1–29. – М. : Наука, 1974–2002.